

Taal en praktijk

Martin Stokhof

Inleiding¹

Een van de centrale thema's in Kraaks *Over Natuur en Cultuur bij de Taal* is de eenheid van taal en denken, de idee dat de taal een afspiegeling is van wat er zich in ons hoofd afspeelt. Deze visie is leidend in de wijze waarop men in de taalkunde, de filosofie, de psychologie, over taal denkt. Kraak noemt het 'de weergavemythe', omdat hij van mening is dat het gebaseerd is op onjuiste veronderstellingen. Een verkeerde interpretatie van de rol van het schrift en van de schriftelijkheid van taalgemeenschappen merkt hij aan als een van de belangrijkste bronnen van dit misverstand. Kraaks boek is bijzonder omdat het de vraag stelt hoe de moderne taalkunde haar eigen object van onderzoek heeft gecreëerd. En Kraaks invalshoek, dat de focus op geschreven taal in combinatie met de weergavemythe daarin een belangrijke rol heeft gespeeld, is inzichtgevend omdat het een aantal vooronderstellingen aan het licht brengt en kritisch onderzoekt.

De moderne taalkunde is een van de succesvolste wetenschappelijke vernieuwingen van de twintigste eeuw. De invloed ervan, die verder reikt dan de taalkunde zelf, en ook onderzoek in de cognitieve psychologie en de filosofie mede heeft bepaald, lijkt vooral te danken aan de wijze waarop het centrale object, 'taal', is geconceptualiseerd. Die conceptualisatie is het resultaat van een aantal abstracties.

Een fundamentele rol wordt gespeeld door het logisch-wiskundige begrip van taal als een potentieel oneindige verzameling welgevormde uitdrukkingen geproduceerd door een eindig (resp. eindig karakteriseerbaar) stelsel van regels, een grammatica. Dit benadrukt het vormelijke, schriftelijke aspect van taal. In het verlengde hiervan wordt het taalvermogen bestudeerd in termen van een vergelijkbare idealisatie: kennis van een taal is het ter beschikking hebben van een grammatica, en competentie is het vermogen om met behulp daarvan welgevormde uitdrukkingen te onderscheiden van niet-welgevormde, deze van een interpretatie te voorzien, en te gebruiken. Een derde aspect, direct daaraan gerelateerd, is compositionaliteit. Voor sommigen volgt dit rechtstreeks uit de logisch-wiskundige karakterisering van taal, Kraak wijst er terecht op dat de weergavemythe hier ook een rol speelt: als we ervan uitgaan dat we een in principe onbeperkt aantal gedachten kunnen hebben, dan leidt

¹ ILLC/Afdeling Wijsbegeerte, Faculteit der Geesteswetenschappen, Universiteit van Amsterdam.
Dank aan Michiel van Lambalgen voor zijn commentaar op een eerdere versie. Een uitgebreide versie van dit stuk is te vinden op <http://staff.science.uva.nl/~stokhof/papers.html>

de weergavemythe tot de aanname dat de taal die deze gedachten tot uitdrukking brengt, ook een onbeperkt karakter heeft.

Deze abstracties resulteren in een relatieve verwaarlozing van zowel het feitelijk gebruik van taal als van de omgeving waarin dat plaats vindt: de fysieke, sociale en culturele omgeving, zowel synchroon als diachroon. Waar er aandacht is voor taalgebruik, is dat altijd in aanvulling op de idee van taal als vorm–betekenis en dat van talige competentie als individueel vermogen. Taalgebruik is dan een proces waarin autonome, competente individuen hun taalvermogen aanwenden. Dat taalgebruik een sociaal karakter heeft, wordt uiteraard onderkend. Maar taal en taalvermogen kunnen als zodanig, onafhankelijk daarvan, worden gekarakteriseerd en bestudeerd. Uiteindelijk moeten ze worden begrepen als verschijnselen die zijn verankerd in de biologie en psychologie van het individu.

Kraaks analyse onthult een belangrijke vooronderstelling van deze constructie van taal en taalvermogen: de idee dat pas in het schrift de taal, en daarmee het denken, haar ware aard laat zien. Meer specifiek lokaliseert Kraak deze vooronderstelling in de opvatting dat het alfabetische schrift superieur is aan andere schriftvormen met een logografisch karakter. Kraak ziet daarvan de sporen niet alleen in de moderne taalkunde, maar in vrijwel alle westerse denken over taal.

In wat volgt wil ik laten zien dat, *pave* Kraak, er in de moderne filosofie ook een andere visie is, die deze vooronderstelling niet deelt, die niet schatplichtig is aan de weergavemythe, en die in een richting wijst die zich wellicht minder leent voor het soort theorievorming dat we van de moderne taalkunde gewend zijn te verwachten, maar die inzicht verschaft in aspecten van taal, taalgebruik en taalvermogen die in de dominante traditie uit het zicht zijn verdwenen.

Taal als praktijk

Het beeld dat uit het voorafgaande naar voren komt – taal als een verzameling uitdrukkingen, taalvermogen als individuele competentie om die uitdrukkingen te gebruiken en te interpreteren, gebaseerd op een intrinsieke relatie tussen taal en denken – is bij veel auteurs in de twintigste-eeuwse filosofie aan te treffen, soms impliciet, soms expliciet. Het is vooral dominant in de analytische traditie, waaruit Kraak voornamelijk put als het gaat om taalfilosofische opvattingen.²

De twintigste-eeuwse filosofie wordt vaak gekarakteriseerd als het resultaat van een ‘talige wending’. Wat die wending precies inhoudt, verschilt van auteur tot auteur.

² Kraaks voornaamste bronnen hier zijn auteurs als Chomsky, Fodor, en Jackendoff: wellicht niet de meest prominente analytische taalfilosofen, maar zeker auteurs die lange tijd grote delen van de discussie binnen de analytische taalfilosofie hebben beheerst. Andere filosofische stromingen worden door Kraak niet in beschouwingen genomen, op een verwijzing naar Saussure na, die volgens Kraak als enige heeft ingezien dat taal geen toegang geeft tot het denken.

Het kan verwijzen naar de idee dat filosofische problemen kunnen worden opgelost door een analyse van de wijze waarop we over een bepaald domein spreken.³ Minder vergaand kan het duiden op het uitgangspunt dat taal de enige toegang is die we hebben tot het denken: een duidelijke instantiatie van de weergavemythe. Echter, naast de talige wending is er nog een andere fundamentele omslag in de twintigste-eeuwse filosofie zichtbaar, die we een ‘*praktische* wending’ kunnen noemen. Hier verschuift de nadruk van het individuele subject als solitaire, rationele, kennisverwervende entiteit, naar de dagelijkse sociale praktijken waarbinnen subjecten als handelende entiteiten optreden. Handeling is hier niet de uitkomst van rationele overweging, op basis van overtuigingen en doelstellingen, maar de fundamentele zijnswijze waarin individuen met elkaar en met de fysieke en sociale context verbonden zijn.

Taal, taalvermogen en taalgebruik worden dan wezenlijk anders. Ten eerste worden deze verschijnselen primair gezien vanuit het perspectief van gedeelde sociale praktijken, en niet vanuit dat van het individuele subject en zijn autonome cognitieve vermogens. En ten tweede speelt taal speelt niet langer een grondleggende rol met betrekking tot denken, ervaring en handelen. Beide aspecten staan haaks op de weergavemythe. In wat volgt worden ze nader toegelicht aan de hand van de ideeën van twee van de belangrijkste grondleggers van de praktische wending, Martin Heidegger en Ludwig Wittgenstein.

Heideggers *Sein und Zeit*⁴ breekt op een aantal punten radicaal met de filosofische traditie. Het is een onderzoek naar de fundamentele kenmerken van de menselijke zijnswijze. Een cruciale rol daarin wordt gespeeld door het onderscheid tussen ‘voorhanden-zijn’ en ‘ter-handen-zijn’, het onderscheid tussen een praktische en een theoretische wijze van omgang met de werkelijkheid. Heideggers uitgangspunt is dat de mens primair op een praktische wijze interageert met de werkelijkheid en dat de theoretische omgang daarvan een afgeleide is. Hij illustreert dat onder meer met het verschil tussen ‘werktuig’ en ‘object’. In onze dagelijkse omgang met de wereld zijn de dingen in eerste instantie werktuigen, dingen waarmee we iets doen. Ze worden pas objecten als we daarvan afstand nemen. Onze praktische omgang met de werkelijkheid is mogelijk dankzij het feit dat we van meet af aan deelnemers zijn aan een samenhangend systeem van praktijken, waarin wijzelf, anderen, en de werkelijkheid zijn verknoopt. De werkelijkheid is dus primair een systeem van handelingsmogelijkheden, niet iets dat een onafhankelijk, objectief bestaan heeft als een geheel van objecten, eigenschappen en relaties. De werkelijkheid in die zin ontstaat pas als we afstand nemen en uit het werktuig als het ware een object ‘abstraheren’.

³ Waarbij een van de meest radicale posities is dat alle filosofische problemen in feite pseudo-problemen zijn, die berusten op een verkeerd begrip van de taal, dan wel op het tekort schieten van de omgangstaal.

⁴ Heidegger (1926).

Taal speelt op verschillende niveaus een rol. Taal is primair een werktuig, iets dat we praktisch hanteren in onze omgang met anderen. Daarnaast speelt taal een belangrijke rol in het proces van abstractie, in de overgang van voor-handen naar ter-handen. De verwijzende en bewerende functie van de taal is verbonden met objectivering van de werkelijkheid. In een bewerende propositie scheiden we een object van zijn eigenschappen, en daarmee wekken we de suggestie van een ontologische tweedeling die in de praktische omgang met de werkelijkheid geen rol speelt. Parallel hieraan maakt Heidegger een onderscheid tussen verschillende wijzen van begrijpen. Onze praktische omgang met het voorhandene berust op een onmiddellijk begrip, dat tot uitdrukking komt in adequaat handelen. Begrijpen op het niveau van taal is daarvan een afgeleide, en niet het fundament ervan.

Dit geeft slechts een summiere indicatie van wat de praktische wending in *Sein und Zeit* betekent voor de wijze waarop we taal en taalvermogen kunnen begrijpen.⁵ De belangrijkste implicatie is een fundamentele omkering: taalgebruik is niet een afgeleide van een onafhankelijk taalvermogen, gebaseerd op een autonoom begrip van taal, maar vormt het uitgangspunt. De gangbare notie van taal wordt begrepen als een abstractie uit de praktische dimensie.

In zijn latere werk⁶ geeft Heidegger aan taal een prominentere status: taal is datgene waarin de wereld zich zowel toont als verbergt. Belangrijk is dat taal voor Heidegger in essentie *gesproken* taal is, en dan in omvattende zin: ook het zwijgen, de stilte, behoren tot de wijze waarop taal werkt. In dat spreken zijn wereld en subject verbonden. Heidegger is niet gericht op de gangbare analyse van natuurlijke taal. Zijn doelstellingen zijn eerder metafysisch en existentieel dan analytisch en empirisch-beschrijvend. Belangrijk is dat zijn benadering nadruk legt op fenomenologische aspecten van de wijze waarop taal zich aan ons voordoet. Bijvoorbeeld, dat stilte betekenisvol is, wordt alleen zichtbaar als we taal als spreken ervaren, niet als een systeem van symbolische representatie. En dat taal een verschijnsel is dat principieel verder reikt dan de vermogens van het individuele subject, maar juist dat subject inbedt in een groter geheel, is eveneens primair een ervaringsgegeven. Dergelijke aspecten gaan verloren in de abstracties die de moderne taalkunde mogelijk hebben gemaakt.

De nadruk op de praktijk, op het gebruik van taal in een concrete handelingscontext en op de essentiële verwevenheid ervan met niet-talige aspecten van situaties waarin we spreken en handelen, zijn ook essentiële kenmerken van het latere werk van Ludwig Wittgenstein, waarin *Philosophische Untersuchungen*⁷ een centrale plaats inneemt.

⁵ Zie Lafont (2000) voor een uitgebreide studie, inclusief een vergelijking van Heideggers benadering met analytische opvattingen.

⁶ Zie bijvoorbeeld Heidegger (1959).

⁷ Wittgenstein (1954).

Net als voor Heidegger staat ook voor Wittgenstein onze praktische omgang met de wereld voorop. Taal is wezenlijk handelen. Het is situationeel gebonden, altijd onderdeel van een sociale handelingspraktijk. Van een principieel onderscheid tussen gesproken en geschreven taal, laat staan van een primaat van de laatste, is geen sprake.

Voor Wittgenstein is inzicht in de wijze waarop we taal leren, ingevoerd worden in het gebruik ervan, essentieel voor een juist begrip van wat taal is en hoe taal functioneert. In de voorbeelden die Wittgenstein geeft van leersituaties komt de intrinsieke verwevenheid met het handelen duidelijk naar voren. We leren niet eerst dingen te benoemen om daarna met de aldus verworven woorden en hun betekenissen uitspraken te doen, we leren taal primair als onderdeel van het handelen. Dergelijke situaties duidt Wittgenstein als ‘taalspelen’: praktijken waarin verbale en niet-verbale handelingen worden verricht met een bepaald doel en volgens bepaalde regels.

Dat leidt tot een uitleg van taal, taalvermogen, betekenis en begrijpen, die van wezenlijk andere aard is dan in de taalkunde gebruikelijk. Wat we met ‘betekenis’ bedoelen, zegt Wittgenstein, kan in veel gevallen het best worden als volgt worden uitgelegd: ‘De betekenis van een woord is het gebruik dat we ervan maken in de taal.’⁸ De verwijzing naar gebruik omvat niet alleen de talige uiting, maar ook de achterliggende praktijken waarin de uiting ligt ingebed. De verwevenheid met het handelen, en de inbedding van het handelen in gedeelde praktijken, verwijst naar een essentieel sociale dimensie van taal en taalvermogen. In Wittgensteins optiek is het niet mogelijk om een adequaat beeld te krijgen zonder de rol van de gemeenschap van meet af aan in de beschouwingen te betrekken.

Een centraal argument in Wittgensteins overwegingen heeft betrekking op de intrinsieke normativiteit van taalgebruik. In de zogeheten ‘regeldiscussie’ in *Philosophische Untersuchungen*⁹ beargumenteert hij dat de idee van taalvermogen als een individuele competentie principieel tekort schiet als het gaat om een adequate verantwoording van de normatieve dimensie van het volgen van regels. De kern van zijn argumentatie is dat een mentale inhoud, opgevat als de betekenis van een uitdrukking, ‘semantisch inert’ is. Zo’n entiteit is alleen via een externe interpretatie in verband te brengen met concreet gebruik, en kan dat gebruik dus niet zelf normatief bepalen. Begrijpen is dus niet een mentale toestand, maar het vermogen om een uitdrukking correct te gebruiken. Alleen tegen de achtergrond van sociaal geïnstitutionaliseerde en gedragen praktijken kan van deze intrinsieke normativiteit rekenschap worden gegeven.¹⁰

⁸ *Op. cit.*, par. 43.

⁹ *Op. cit.*, par. 138–202.

¹⁰ Zie Boghossian (1989).

Wittgensteins analyse van regels, regelvolgen en praktijken, heeft verregaande implicaties, met name voor de wijze waarop we de onderlinge verhouding tussen individu en gemeenschap moeten construeren. Ook in zijn optiek, net als in die van Heidegger, speelt het autonome, kennende subject geen centrale rol. Als subjecten zijn wij primair handelende subjecten, ingebed in een netwerk van sociaal bepaalde en gedragen praktijken.

Deze beknopte schets van enkele centrale kenmerken van de praktische wending heeft hopelijk duidelijk gemaakt dat er naast de dominante, individualistische en cognitieve benadering van taal en taalvermogen, een fundamenteel andere beschouwingwijze mogelijk is. Wat Kraaks centrale punten betreft: in de praktische benadering is er geen sprake van een primaat van geschreven taal, en speelt de weergavemythe niet de rol die ze heeft in de moderne taalkunde en de analytische taal filosofie.

Het is goed hier twee aspecten te onderscheiden: ten eerste, de vraag *of* aan de taal een constitutieve rol wordt toegeschreven; en ten tweede, indien dat het geval is, *wat* er dan precies door de taal wordt geconstitueerd. Om met de laatste vraag te beginnen, het zal duidelijk zijn dat het niet het cognitieve denken van het autonome individu is waarvan de taal een afspiegeling is. Ten eerste is dat individu in de praktische benadering niet langer een gegeven, en ten tweede is het niet het kennen, de cognitieve toegang tot de werkelijkheid, maar het handelen, de praktische omgang met de wereld, die het uitgangspunt vormt. Op dit punt verschilt de praktische benadering dus fundamenteel van de dominante positie.¹¹

Wat de eerste vraag betreft ligt de zaak genuanceerd. In Heideggers vroege werk wordt aan de dagelijkse omgangstaal geen centrale rol toegeschreven. De analyse in *Sein und Zeit* van de menselijke zijnswijze als omgang met de wereld als voorhanden lijkt nergens essentieel te berusten op de beschikbaarheid van taal. Dat verandert in het latere werk, maar ook daar heeft de taal geen structurerende rol, omdat een 'te structuren' realiteit volgens Heidegger ontbreekt.¹²

In Wittgensteins geval zijn de zaken gecompliceerder. De idee dat taal een weergave zou zijn van een daarvan onafhankelijk denken wordt door hem afgewezen. Keer op keer benadrukt hij dat de toegang tot 'innerlijke' processen en toestanden verloopt via de taal: '*Het wezen* komt tot uitdrukking in de grammatica'.¹³ En als Wittgenstein zich in het tweede deel van *Philosophische Untersuchungen* buigt over het soort mentale

¹¹ Zie Schatzki (1996) voor een analyse waarin elementen uit Heideggers en Wittgensteins werk met elkaar worden verbonden.

¹² Dit is een van zijn punten van kritiek op Humboldt.

¹³ Wittgenstein (1954), par. 317.

toestanden dat we aan dieren kunnen toeschrijven, dan beantwoordt hij de vraag ‘Kunnen alleen diegenen hopen die kunnen spreken?’ met de constatering ‘Alleen diegenen die zich het gebruik van een taal hebben eigengemaakt.’¹⁴ Dat wijst op een sterke relatie tussen taal en denken. Maar Wittgenstein erkent ook de beperkingen van taal als het gaat om het beschrijven van ervaring: ‘Beschrijf het aroma van koffie.–Waarom kan dat niet? Ontbreken de woorden? En *waarvoor* ontbreken die?–Maar hoe komen we aan het idee dat zo’n beschrijving uiteindelijk mogelijk zou moeten zijn? Hebben we het geprobeerd en is het ons niet gelukt?’¹⁵ De suggestie is duidelijk: voor bepaalde ervaringen is taal niet nodig. En hetzelfde geldt voor grote delen van ons handelen: we verrichten allerlei, vaak tamelijk complexe, handelingen maar zijn niet in staat dat vermogen expliciet te beschrijven.¹⁶ Taal speelt dus in bepaalde gevallen een sleutelrol, bijvoorbeeld bij de toeschrijving van overtuigingen van een bepaalde aard en complexiteit, maar geen overheersende of allesbepalende.

Op dit punt ligt de praktische benadering heel duidelijk in de lijn van Kraaks observaties ten aanzien van de noodzaak om het praktische, en niet het theoretische redeneren als uitgangspunt te nemen.¹⁷ Maar deze benadering gaat in die zin verder dat het praktische redeneren niet noodzakelijk talig is en dat het niet los gezien kan worden van de sociale en fysieke context waarin het individu zich altijd bevindt. Dat heeft voor het object van de taalkunde, en daarmee voor de taalkunde zelf, vergaande repercussies. Willen we recht doen aan het primaat van het handelen, dan kunnen we de realiteit van sociaal-culturele factoren niet veronachtzamen, en kunnen we taal en taalvermogen niet langer beschouwen als verschijnselen die afdoende door de biologie en psychologie van het individu kunnen worden verklaard. Het zijn in die zin geen ‘natuurlijke’ verschijnselen. Sterker, als de sociale en culturele omgeving mede bepalend is, dan lijkt de conclusie dat taal geen essentiële aard heeft, geen welgedefinieerde en afzonderlijk te bestuderen modaliteit van expressie is, onontkoombaar. Taal, en taalvermogen zijn hybride begrippen, die zowel een stabiele, biologisch-psychologische component hebben als een variabele, sociaal-culturele.

Uiteraard is het mogelijk om die aspecten van taal en taalvermogen die daadwerkelijk in onze individuele biologie en psychologie verankerd liggen, als zodanig te bestuderen. Modellen ontwikkeld in de theoretische taalkunde spelen bij dit onderzoek een belangrijke rol, omdat het op andere niveaus dan die van het

¹⁴ *Op. cit.*, deel II, par. i.

¹⁵ *Op. cit.*, par. 610.

¹⁶ Deze zogeheten ‘alledaagse expertise’ vormt een grote uitdaging voor traditionale computationele modellen van handelen in de cognitieve psychologie. Mede geïnspireerd door werk van Heidegger, Merleau-Ponty, en Wittgenstein worden alternatieve modellen ontwikkeld, waarin de intrinsieke verwevenheid van individu en sociale en fysieke omgeving het uitgangspunt vormt.

¹⁷ Zie hoofdstuk 5, par. 5.3.

spontane taalgedrag niet onmiddellijk inzichtelijk is wat de relevante verschijnselen en wat de juiste vragen zijn. Dit wordt echter wel problematisch als de theoretische modellen gebaseerd blijken op vergaande abstracties en geen rekenschap kunnen geven van andere dan biologisch-psychologische eigenschappen. Voor een bevredigende theorie over taal en taalvermogen is het dus noodzakelijk om ook die aspecten die zich aan een biologisch-psychologisch verklaringsmodel onttrekken, een plaats te geven. Zo'n theorie dient een vorm van ontologisch pluralisme te onderschrijven, waarin feiten omtrent een individu en sociale feiten gelijkwaardig zijn, en waarin de interacties tussen deze beide ontologische domeinen kunnen worden verantwoord. Als we recht willen doen aan beide aspecten, dan is reductionisme geen optie, maar is ook een simpele 'optelsom' van twee autonome theorieën die ieder voor zich een deel van de verschijnselen verklaren, niet wat we willen. Immers, het zijn juist de uiteenlopende manieren waarop het individuele en het sociale op elkaar inwerken die aan de verschijnselen hun eigenaardige identiteit geven. De normativiteit van taal is daar een voorbeeld van.

Conclusie

In zijn boek heeft Kraak een belangrijke bijdrage geleverd aan een noodzakelijk, maar helaas te zelden gevoerd debat: 'Waar gaat taalkunde over?' De moderne taalkunde is er in geslaagd een object te creëren dat ze vervolgens met veel succes heeft bestudeerd. Daaraan doet dat debat niets af, en dat is ook niet de opzet. Wat wel de inzet is, is na te gaan welke vooronderstellingen die succesvolle constructie mogelijk hebben gemaakt. Kraaks onderzoek van de weergavemythe, en van de rol die schriftelijkheid daarin speelt, is daarvan een goed voorbeeld.

In dit stuk heb ik geprobeerd een correctie aan te brengen op het beeld dat Kraaks boek geeft van het filosofische denken op dit punt. Kraak kijkt vrijwel uitsluitend naar de dominante, Chomskyaanse traditie in de taalkunde en naar die delen van de filosofie die daardoor sterk zijn beïnvloed. Hij mist daardoor een belangrijke vooronderstelling van die traditie: dat taalvermogen op strikt individuele basis kan worden geconcipieerd en bestudeerd. De 'praktische wending' in de filosofie brengt op dit punt een belangrijke correctie aan, die verdergaande consequenties heeft dan alleen de afwijzing van de weergavemythe.¹⁸

De vraag die onvermijdelijk opkomt als we een fundamenteel andere benadering, zoals de praktische wending, in ogenschouw nemen, is: 'Leidt deze benadering tot een wetenschappelijke theorie?' Ik denk dat het niet mogelijk is die vraag eenduidig te beantwoorden. Immers, wat we beschouwen als de doelstellingen van de taalkunde is tot op zekere hoogte afgeleid van de theoretische objecten taal en taalvermogen die men in de moderne taalkunde heeft geconstrueerd. Veranderen

¹⁸ Dat de twee auteurs die ik daarbij kort heb besproken niet uit de 'mainstream' analytische filosofie komen, moet overigens niet worden geïnterpreteerd als zouden vergelijkbare geluiden binnen die traditie ontbreken. Een goed recent voorbeeld is het werk van Brandom (Brandom 1994).

die objecten, dan veranderen ook de vragen die men er zinvol over kan stellen en daarmee het soort theorie dat men erover kan opstellen. De moderne taalkunde heeft zich op dit punt primair laten leiden door het voorbeeld van de natuurwetenschappen. Dat is verdedigbaar zolang we duidelijk voor ogen blijven houden op basis van welke abstracties en vooronderstellingen dit gebeurt. En als blijkt dat belangrijke aspecten van het pre-theoretische object verloren gaan, dan moeten we ons ook de vraag willen stellen of we een dergelijke theorie niet alleen kunnen opstellen, maar dat ook willen.

Bibliografie

- Boghossian, Paul (1989). The rule-following considerations. *Mind* 98, 507–549.
- Brandom, Robert (1994). *Making It Explicit*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Heidegger, Martin (1926). *Sein und Zeit*. Tübingen: Niemeyer.
- Heidegger, Martin (1959). *Unterwegs zur Sprache*. Pfullingen: Neske.
- Lafont, Christina (2000). *Heidegger, Language , and World-Disclosure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schatzki, Theodore (1996). *Social Practices. A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wittgenstein, Ludwig (1954). *Philosophische Untersuchungen*. Frankfurt a/M: Suhrkamp.